

LIINA JAENES

— “Kitos” pozicija. Valvės Pormeister architektūra

Valvė Pormeister (1922–2002 m.) užima tvirtas pozicijas XX a. septintojo ir aštuntojo dešimtmečio Estijos architektūroje. Dėmesį ji patraukė jau pirmuoju savo pastatu 1960 m. ir nuo to laiko architektės karjera klostėsi itin sėkmingai, jos kūryba žavėjo ir kolegas, ir to laikotarpio funkcionierius.

Visgi šiuo straipsniu nesiekiu pateikti išsamų architektės portretą. Jos indėlis į Estijos architektūrą po Antrojo pasaulinio karo niekada nebuvo pamirštas ar nepakankamai įvertintas¹. Pasinaudodama proga, ketinu išryškinti tam tikrus sovietų Estijos architektūros aspektus, kuriuos puikiai įkūnija Valvės pastatai ir sėkmės istorija. Visų pirma, šios architektės karjera sutapo su postalininiu architektūros sąjūdžiu Estijoje. To meto aplinkybėmis, kuomet pokyčiai buvo inicijuoti „iš aukščiau“ ir itin laukti „apačioje“, įgytas landšafto architektės išsilavinimas ilgainiui jai išėjo tik į gera. Antra, neįtikėtina šios kūrėjos sėkmė taip pat žadina smalsumą ir norą patyrinėti, kodėl jos architektūra išsyk sulaukė didelio pripažinimo.

„Kitos“ architektūra

Pormeister kūryba leidžia tyrinėti taip vadinamą „kitų“ architektūrą. 1946–1952 m. ji mokėsi Valstybiniame dailės institute² kraštovaizdžio architektūros, prieš tai dvejus metus studijavo agronomiją Tartu universitete. Tačiau pokario metais itin stigo architektų, o kraštovaizdžio dizainerių poreikio nebuvo. Todėl 1951 m. uždarius kraštovaizdžio dizaino katedrą, Pormeister paskirta dirbti architekto į Valstybinį projektavimo institutą

Gėlių paviljono atidarymas,
1960 m.

„Eesti Põllumajandusprojekt“³, kuriame rengti projektai kaimo vietovėms. Visas profesinio architektūrinio išsilavinimo spragas ji užlopė ambicingai savarankiškai studijuodama ir sugebėjo pasiekti neįtikėtinai sėkmės abėjuose dalykuose – architektūroje ir kraštovaizdžio planavime, neretai juos abu sėkmingai derindama savo darbuose. Nepaisant „netinkamo“ jos išsilavinimo, ar greičiau kaip tik dėl jo, Valve atstovavo kur kas meniškesnį, labiau orientuotą į gamtą pokario modernizmą, kuris plito kartu su normatyvine architektūrine esperanto kalba – industrializacija ir standartizacija. Visoje Europoje išpopuliarėjusiam regioniniam modernizmui didelę įtaką darė Skandinavijos architektūra ir interjero dizainas. Nebuvo išimtis ir SSRS sudėtyje esančios Baltijos šalys. Tarkime, Estijoje gerokai jautėsi Suomijos architektūros įtaka. Kūrėjai perimdavo idėjas iš užsienietišų žurnalų, komandiruočių ir asmeninių kontaktų. Šioji, švelnesnė, sovietinio modernizmo pusė puikiai atsiskleidė stebėtinai gausiuose individualiuose projektuose, įskaitant kelis, sukurtus Pormeister.

Pirmasis jos projektuotas pastatas Gėlių paviljonas Taline (1958–1960 m.) daugeliu aspektų buvo naujosios architektūros kelrodis sovietų Estijoje. Jame racionalūs tūriai dailiai dera su gamtiniu reljefu, kurį pabrėžia natūralios medžiagos. Netikėtas įėjimas suprojektuotas kaip į kalvą kylanti kubo formos tūrių eilė. Augalų išdėstymas abipus stiklinės sienos užtikrino darnų interjero ir eksterjero persilieimą. Po pompastiško stalinistinės architektūros stiliaus šios savybės – jautrumas kontekstui, jaukus mastelis, skaidrumas – dar nebuvo taikomos projektuojant visuomeninius pastatus.

Gėlių paviljono interjero vaizdas,
1962 m.

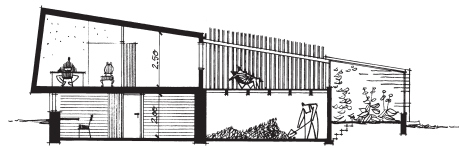
1. Plačiau apie tai skaitykite parodos katalogą: Liina Jānes. *Valve Pormeister. Eesti maa-arhitektuuri uuendaja / Valve Pormeister. Moderniser of Estonian Countryside*. Eesti Arhitektuurimuseum, 2005.

2. Iki 1951 m. jis vadinosi Talino Vals-tybinis taikomosios dailės institutas.

3. Nuo 1964 m. *Eesti Maaehitusprojekt*.

Po šešerių metų prie paviljono pristatyta kavinė „Tuljak“ (1964–1966 m.). Nors statiniai arti vienas kito tiek fizine, tiek laiko prasme, jie sujungti kontrasto principu. Beveik be laikančiųjų sienų, apjuosta horizontaliu tamsaus medžio karnizu, kavinė „Tuljak“ atstovauja minimalistinę stataus kampo estetiką, besislepiančią už uždarmo išpūdį kuriančio aplinkos kraštovaizdžio.

Individualus gyvenamasis namas (architektės rezidencija), Mooni gatvėje, Taline, 1957–1962 m., jo pūvis

Kitas Pormeister darbas – Kurtnos eksperimentinio paukštininkystės ūkio administracinis ir mokslinių tyrimų centras, realizuotas 1966 m., tapo tikru to mečio manifestu. Nepaisant rūpestingai suplanuotos eksterjero ir interjero erdvės visumos, pastato ir vaizdingų apylinkių dermės, jis buvo itin pavyzdingai įgyvendintas, turint galvoje sovietines sąlygas. Viduje Pormeister pavyko išgauti nedidelę bažnyčią primenantį erdvės išpūdį. Pasak interjero architekto Vello Asio, norint pasiekti visiško išbaigtumo, centrinei pastato salei trūko tik bažnyčiai reikalingų klauptų. Taip Estijos architektams būdingas žavėjimasis Suomijos bažnyčiomis ir koplyčiomis įsikūnijo sovietinėje tikrovėje leistino statinio – modernios mokslinės pakraipos žemės ūkio institucijos – pavidalu.

Kavinė „Tuljak“, XX a. 8-ojo deš. nuotraukos

Pokario regioninio modernizmo meninės raiškos priemonės Pormeister tarnavo ne tik tam, kad žengtų koja kojon su laikmečiu, bet tam tikra prasme kilo iš jos pačios vidaus. Pavyzdžiui, pastato ir kraštovaizdžio dermės akcentavimas sudarė jos architektūrinio mąstymo pagrindą ir formavo vien jai būdingą savitą stilių. Kūrėjai buvo būdinga kraštovaizdį projektuoti it parodą, o pastatą – it meno kūrinį toje parodoje.

Maži, bet reikšmingi pastatai

Jau kurį laiką ir Vakarų Europoje, ir buvusiose Rytų bloko valstybėse itin populiariu domėtis sovietinio laikotarpio modernizmu, jį tyrinėti, publikuoti medžiagą apie šį stilių⁴. Tačiau dažniausiai dėmesio sulaukia neįprasti, tarsi nežemiškų civilizacijų pastatai, miestovaizdyje ar kraštovaizdyje išsiskiriantys gigantiškais išmatavimais. Palyginti su šiuo dominuojančiu fonu, Pormeister kūryba prasidėjo nuo gana mažų statinių, susiliejančių su aplinka, o ne ją gožiančių. Net ir didžiausi XX a. septintajame dešimtmetyje jos projektuoti rūmai sovietinės gigantomanijos kontekste atrodo mažučiai tiek mastelio, tiek funkcijos prasme: paviljonai, kavinės, privatūs gyvenamieji namai ir pan.⁵

Kalbant apie Gėlių paviljoną, neretai teigiama, kad Pormeister pavyko sukurti eksperimentinės formos pastatą tik dėl to, kad jo funkcija buvo toli nuo dominuojančios to laikmečio ideologijos. Pagaliau, juk tai tik šiltnamiai! Ir vis dėlto šis šiltnamiai kartais pritraukdavo 5 000 lankytojų per dieną, buvo plačiai garsinamas spaudoje visoje Sovietų Sąjungoje ir užsienyje⁶. Tiesą sakant, paviljonas pastatytas kaip parodomasis, ištisus metus veikiančio botanikos sodo dalis, pažymint 20-ąsias sovietų Estijos metines.

Dauguma Pormeister ankstyvosios kūrybos buvo išskirtinė, nepaisant to, kad išskirtiniams kūriniams Sovietų kontroliuojamoje teritorijoje buvo būtinas politinis užnugaris. Pirmuosius žingsnius žengiančią architektę globojo sovietų Estijos žemės ūkio ministras Edgaras Tõnuristas. Būtent jo dėka buvo užsakyti Gėlių paviljono, kavinės „Tuljak“, Kurtnos administracinio centro ir keletas kitų, vėlesnių architektės projektų. Rašydama apie tai, darau užuominą ne į Pormeister flirtą su valdžia, bet, greičiau, į sovietinės tikrovės dvilypumą. Pavyzdžiui, administracinis centras Kurtnoje, nustatęs visiškai naujus standartus to meto architektams, davęs pradžią sovietų Estijos kaimo architektūros reiškiniui⁷, galėjo būti pastatytas tik gavus Maskvos finansavimą ir specialų leidimą projektuoti ypatingos paskirties statinį. Be to, šie parodomieji statiniai buvo savotiškai reikalingi režimui ir plačiai jo demonstruojami kaip nacionalinės modernizacijos politikos įgyvendinimo atributai.

Kurtnos administracinis centras, pirmasis ištis stiprus modernistinės architektūros kaimo vietovėje pavyzdys, ilgam išliko susižavėjimo ir kopijavimo objektu Estijoje ir Sovietų Sąjungoje. Jo apžiūrėti vyko daugybė delegacijų. Žvelgiant į nespaltvotas šio statinio fotografijas su baltomis horizontaliomis linijomis ir greta išrikiuotomis „Čaikomis“ bei „Vogomis“, greitai galima pamiršti, kad iš tiesų tai buvo paprasčiausias

Kurtnos eksperimentinis paukštininkystės ūkis, 1965–1966 m.

Kurtnos eksperimentinis paukštininkystės ūkio administracinio centro centrinė salė. Interjero architektai Väino Tammas ir Vello Asis, skulptorius Riho Kuldas. XX a. 7-asis deš.

Kurtnos eksperimentinis paukštininkystės ūkis

4. Plačiau skaitykite: *Soviet Modernism 1955-1991. Unknown History*. Eds. Katharina Ritter, Ekaterina Shapiro-Obermair, Dietmar Steiner, Alexandra Wachter. Vienna: Architekturzentrum; Zurich: Park Books, 2012.

Saku kolūkio parodų paviljonas,
1964–1969 m.

5. Panašiai teigiama ir: Ingrid Lillemägi. Marginaalia võimalused: Lillepaviljon ja kohvik "Tuljak" Tallinnas, Pirita tee 26–28. *Maja / Estonian Architectural Review*, 3, 2003, p. 78–79.

6. Arkitekt Valve Pormeister Utställningspaviljong i Tallinn. *Arkitektur* 1964, Nr. 8, p. 227; V. Pormeister. Estonie. *L'architecture d'aujourd'hui* XII 1969 – I 1970, nr. 147; daugiau apie architektę sovietinio laikotarpio žurnaluose skaitykite: *Apxumekmypa CCCP*, 1968, Nr. 3 ir 1975, Nr. 9.

7. Daugiau apie tai skaitykite: Mart Kalm. *Collective Farms of Soviet Estonia. Promoters of Architecture. Survival of Modern from Cultural Centres to Planned Suburbs*. Eds Claes Caldenby, Ola Wedebrunn. Royal Danish Academy of Fine Arts, School of Architecture, Institute of Technology in cooperation with Chalmers University of Technology and The Architectural Publisher B, 2013, p. 22–33.

8. Pormeister yra sukūrusi projektus objektams Maskvoje, Sachalino saloje

9. Karin Hallas-Murula. 20. sajandi arhitektuuri kaitsest ja kaitsetusest. *Muinsuskaitse aastaraamat*. 2006. Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Kultuuriväärtuste Amet, EKA muinsuskaitse ja restaureerimisosakond, 2007, p. 4–6..

paukštininkystės ūkio administracijos centras. Atidžiai atrinkti jo atvaizdai dažnai buvo naudojami „išskirtiniams“ sovietinio žemės ūkio pasiekimams akcentuoti. Visgi kai kurių Kurtnos centro nuotraukų, darytų septintajame dešimtmetyje, kitoje pusėje matyti užrašas: „atmesta Maskvos“.

Trumpai tariant, Pormeister kūryba buvo ypač žinoma ir pripažinta: laimėti prizai, straipsniai, prašymai iš kitų sovietinių respublikų, kad būtent ši architektė projektuotų vieną ar kitą statinį⁸. Pirmą kartą sovietų architektūroje atsirado savas garsus vardas. 1972 m., švenčiant kūrėjos 50 metų jubiliejų, ji tapo pirmąja iš visų sovietų Estijos architektų, kuriam pagerbti surengta personalinė paroda. Ir ji vyko Gėlių paviljone kartu su gėlių paroda, kurios dizainą sukūrė pati architektė.

Pripažinimas

Nesutarimai dėl XX a. architektūros vertybių Estijoje pradėjo ryškėti paskutinįjį XX a. dešimtmetį ir kulminaciją pasiekė 2006–2007 m., kai pačiame Talino centre buvo nugriautas buvęs Estijos komunistų partijos politinio švietimo centras („Sakala“ centras, 1982–1985 m.). Nepaisant 10 000 gyventojų parašų, surinktų pastato išsaugojimui paremti, vos dvidešimties metų senumo pastatas buvo negailestingai sunaikintas⁹. Tapo aišku, kad pastarųjų dešimtmečių architektūra ne tik nėra vertinama ir pripažįstama, bet ir kad jos pripažinimo procesas itin sudėtingas. Galimas daiktas, taip yra todėl, kad pastarųjų metų istoriją sunku priimti kaip paveldą, ypač sovietų architektūros atveju, nes ji vis dar nuspalvinta sudėtingais ideologiniais ir asmeniniais atspalviais.

Vien pažvelgus į nacionalinių saugotinių pastatų sąrašą, atsiskleidžia gana iškreiptas savęs suvokimas – mes kone visiškai ignoruojame 50 okupacijos metų laikotarpį.

Pildyti šią spragą pradėta vos prieš kelerius metus, kai 2004 m. Estijos nacionalinė paveldo valdyba žengė pirmą metodišką žingsnį, sudarydama XX a. Estijos saugotinos architektūros rekomendacijas. Po jų sekė „Vertingos XX a. Estijos architektūros topografinių žemėlapių sudarymo ir analizės“ programa, kurią iniciavo Kultūros ministerija ir minėta valdyba¹⁰. Ganėtinai nuostabu tai, kad dar gerokai prieš įvykstant šiam „persilaužimui“ šiuolaikinio paveldo apsaugos srityje, 1997 m. gegužę į nacionalinių architektūros paminklų sąrašą buvo įtraukti Gėlių paviljonas ir kavinė „Tuljak“ (dar architektėi esant gyvai). Tuo pačių atsakingų asmenų sprendimu į sąrašą įtraukti ir dar keturi pokario modernizmo pastatai¹¹, taip pat du stalinizmo laikotarpio statiniai. Dar vienas Pormeister kūrinys – Kurtnos administracinis centras – į saugotinių architektūros paminklų sąrašą įtrauktas kiek vėliau, 2001 m., objektui suteikus ypatingą, objekto savybes atspindintį statusą: „Kurtnos eksperimentinis paukštininkystės ūkis, kurio ansamblui taip pat priskirtini originalūs interjero ir kraštovaizdžio projektai“. Pirmiau minėtą programą dar reikia iki galo įgyvendinti, tačiau ja numatoma saugoti ir daugiau architektės suprojektuotų statinių.

Net ir toks ankstyvas Pormeister darbų įtraukimas į nacionalinius paveldosaugos sąrašus rodo itin stiprų išskirtinių jos objektų semantinį lauką. Nors architektės amžininkai gyrė individualių projektų klestėjimą sovietiniuose ūkiuose, visgi vėliau jie buvo ir nemažai kritikuoti už elitiškumą. Keista, bet ši kritika neturėjo jokios įtakos Pormeister pastatų pripažinimui. Ši kūrėja jau buvo laikoma Estijos pokario modernizmo architektūros klasike. Tiesą sakant, tyrinėdama Estijos architektūros muziejuje saugomą jos archyvą ir kuruodama parodą apie šią kūrėją, neradau nė vienos kritinės pastabos jos atžvilgiu. Itin didelio populiarumo sulaukusi paroda tik dar sykį patvirtino neginčijamą jos – žvaigždės – statusą.

Jänedos tarybinio ūkio technikos mokykla, 1968–1975 m.

Audru kolūkio administracinis pastatas, 1973–1977 m.

10. Plačiau apie šį projektą skaitykite: Epp Lankots, Leele Välja. Mapping and analyzing valuable 20th century architecture in Estonia. Estonian Cultural Heritage. Preservation and Conservation. Eds Mari Loit, Kais Matteus, Anneli Randla. National Heritage Board, Tallinn Culture and Heritage Department, Department of Cultural Heritage and Conservation at the Estonian Academy of Arts, 2013, p. 9–14; Leele Välja. 100 sammu läbi Eesti 20. sajandi arhitektuuri. / 100 Steps through 20th Century Estonian Architecture. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuseum, 2013.

11. „Kosmos“ kinoteatras (1962 m.), Baltijos geležinkelio stoties paviljonas (1962 m.), buvusios komunistų partijos būstinės pastatas (1968 m.) ir naujieji radijo rūmai (1972 m.).